

Εισαγωγή

Ιστορικό πλαίσιο

Στο διάστημα από 15 Μαρτίου έως 10 Αυγούστου 1943 γύρω στους 43.000 Εβραίους της Θεσσαλονίκης μεταφέρθηκαν στο ναζιστικό στρατόπεδο του Άουσβιτς. Από αυτούς, λιγότεροι από χίλιους επέστρεψαν ζωντανοί. Ήταν ένα καταστροφικό πλήγμα για τον εβραϊκό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης, σημαντικού εβραϊκού κέντρου στην Ευρώπη μετά το 1492 και την άφιξη των Σεφαραδιτών. Οι Εβραίοι αποτελούσαν την πλειοψηφία του πληθυσμού –και κάποιες περιόδους ακόμα και την απόλυτη πλειοψηφία– σηματοδοτώντας το χαρακτήρα της πόλης για αιώνες.

Μια από τις πρώτες προσπάθειες να τεκμηριωθεί το Ολοκαύτωμα στη Θεσσαλονίκη, και γενικότερα στην Ελλάδα, είναι το βιβλίο των Μιχαήλ Μόλχο και Ιωσήφ Νεχαμά *In Memoriam*.¹ Βασισμένοι στις προσωπικές τους εμπειρίες, τις μαρτυρίες επιζώντων και τα λίγα έγγραφα που ήταν διαθέσιμα τότε, οι δύο συγγραφείς προσπάθησαν να ανακατασκευάσουν τη ναζιστική περίοδο, τα αντιεβραϊκά μέτρα και τις τελευταίες

1. Μιχαήλ Μόλχο και Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam: Αφιέρωμα εις την μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του ναζισμού εν Ελλάδι*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1974.

μέρες των εβραϊκών κοινοτήτων. Το βιβλίο αυτό, ο πρώτος τόμος του οποίου γράφτηκε το 1948, συνοδεύτηκε με κάποιες από τις πρώτες μαρτυρίες επιζώντων που είχαν κυκλοφορήσει κυρίως ιδιωτικά.² Ο Μόλχο χρησιμοποίησε επίσης το ημερολόγιο του Γιομτώβ Γιακοέλ, νομικού συμβούλου της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, ο οποίος έπαιξε κεντρικό ρόλο στα γεγονότα της περιόδου.³ Καθώς το ημερολόγιο βασίζεται πιθανότατα σε λεπτομερείς σημειώσεις που κρατούσε καθημερινά, παραμένει μια αυθεντική και πολύτιμη πηγή των ναζιστικών διωγμών στη Θεσσαλονίκη. Επιστημονικά έργα που εμφανίστηκαν έκτοτε προσπάθησαν να συνδυάσουν αυτές τις πρώτες μαρτυρίες με διπλωματικά και κρατικά αρ-

2. Για μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας του Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα, βλ. Ρίκα Μπενβενίστε, «Η ιστοριογραφία για το ολοκαύτωμα στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα* 76-77, Ιανουάριος-Ιούλιος 2001, σ. 104-109. Rika Benveniste, «The coming out of Jewish history in Greece», *Atelier international de recherche sur les usages publics du passé*, 27 Ιανουαρίου 2001 (<http://anciensiteusagespublicsdupasse.ehess.fr/index.php?id=130>). Anthony Molho, «Introduction», *Jewish History* 28 (3-4), Δεκέμβριος 2014, σ. 249-259, ειδικό τεύχος για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης. Ρένα Μόλχο, «Επισκόπηση της πρόσφατης ιστοριογραφίας για το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδας», στο *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: Μελέτες ιστορίας και μνήμης*, Πατάκης, Αθήνα 2014, σ. 25-48. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Η γενοκτονία των Ελλήνων-Εβραίων (1943-1944) και η αποτύπωσή της: Μαρτυρίες, λογοτεχνία και ιστοριογραφία», στο *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης: Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, Εστία, Αθήνα 2012, σ. 157-197. Evangelia Avloniti, «The Holocaust and the story of Greek Jews in publishing», *Publishing Perspectives*, 12 Ιουνίου 2015 (<http://publishingperspectives.com/2015/06/the-holocaust-and-the-story-of-greek-jews-in-publishing>).

3. Γιομτώβ Γιακοέλ και Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου (επιμ.), *Απομνημονεύματα 1941-1943*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993. Ο Γιακοέλ έγραφε το ημερολόγιό του ενόσω κρυβόταν στην Αθήνα, το διάστημα 1943-1944, πριν συλληφθεί και εκτοπιστεί στο Άουσβιτς.

χεία, άρθρα εφημερίδων, καθώς και πρακτικά δικών, για να συγκροτήσουν μια πιο πλήρη εικόνα.⁴

Παρ' όλα αυτά, λίγα είναι γνωστά για την καθημερινή ζωή των απλών Εβραίων στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, και πολύ λιγότερα για τα γκέτο και τις εκτοπίσεις. Οι περισσότερες πληροφορίες μάς έρχονται από μεταπολεμικές μαρτυρίες επιζώντων ή χριστιανών γειτόνων Εβραίων. Επίσης πολύ λίγο είναι το διαθέσιμο υλικό αυτοπτών μαρτύρων που δεν είναι επηρεασμένοι από τα γεγονότα όπως έγιναν γνωστά εκ των υστέρων. Αυτό το κενό στην ιστοριογραφία γεφυρώνεται τώρα με ένα μοναδικό τεκμήριο: μια σειρά από πενήντα μία επιστολές τριών Εβραίων μητέρων που ζούσαν στη Θεσσαλονίκη τις οποίες έστειλαν στους γιους τους που ζούσαν στην Αθήνα, και οι τρεις θύματα του Ολοκαυτώματος. Αυτός ο σημαντικός αριθμός επιστολών από τρεις διαφορετικές αυτόπτες μάρτυρες, όπως και η περίοδος που καλύπτουν (που φτάνει λίγο πριν από τη μεταφορά τους στο γκέτο του Βαρόνου Χιρς, διαμετακομιστικό στρατόπεδο για τους εκτοπισμούς με τρένα για Άουσβιτς-Μπίρκεναου), μπορεί να ρίξει φως στις ζωές απλών Εβραίων της Θεσσαλονίκης που δεν γνωρίζαμε μέχρι τώρα

4. Βλ., για παράδειγμα, Andrew Apostolou, «“The exception of Salonika”: Bystanders and collaborators in Northern Greece», *Holocaust and Genocide Studies* 14 (2), φθινόπωρο 2000, σ. 165-196. Βασίλης Ριτζαλέος, «Η ελληνική ορθόδοξη Εκκλησία της Θεσσαλονίκης και το Ολοκαύτωμα», στο Γιώργος Αντωνίου, Στράτος Δορδανάς, Νίκος Ζάικος και Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 295-330. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 296-348. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες: Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας: Εβραίοι, Τσάμηδες*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005. Mark Mazower, *Salonica City of Ghosts*, ό.π., σ. 392-411.

με τόση λεπτομέρεια. Οι συλλογές φαίνονται σχεδόν πλήρεις, αφού δεν παρουσιάζουν αξιοσημείωτα κενά στη διήγηση, καλύπτοντας έτσι αυτή την περίοδο αρκετά ολοκληρωμένα.⁵

Οι επιστολές είναι ένα σπάνιο εύρημα, καθώς συχνά παραμένουν στην ιδιοκτησία της οικογένειας, κάνοντας δύσκολη την πρόσβαση στον ερευνητή. Επιπλέον, κι όταν ακόμα βρεθούν, μπορεί να είναι αποσπασματικές ή να μην περιέχουν ιδιαίτερα σημαντικές πληροφορίες. Ως εκ τούτου, οι τρεις συλλογές που παρουσιάζονται σε αυτό το βιβλίο είναι αρκετά σημαντικές, όχι μόνο λόγω του μεγάλου αριθμού, του πλούσιου περιεχομένου και της συνάφειας μεταξύ τους, αλλά και επειδή προέρχονται από τρεις διαφορετικές συγγραφείς –τρεις μητέρες που γράφουν στους γιους τους– προσφέροντας μια σπάνια προοπτική σε ένα κοινό μοτίβο.

Οι τρεις μητέρες-συγγραφείς είναι η Σάρα Σαλτιέλ, η Νεάμα Καζές και η Ματίλντα Μπαρούχ. Στο διάστημα από 17 Μαΐου 1942 έως 21 Μαρτίου 1943, η Σάρα (Σαρίνα) Σερρέρο- Σαλτιέλ (1902-1943) έστειλε είκοσι οκτώ επιστολές στον γιο της Μωρίς που βρισκόταν στην Αθήνα. Η Νεάμα Τζιβρέ-Καζές (1889-1943) έστειλε δώδεκα επιστολές, πρώτα στον έναν της γιο Μωρίς και έπειτα και στους δύο, Μωρίς και Μπέρτο, από 30 Ιανουαρίου έως 10 Απριλίου 1943. Ένδεκα επιστολές της Ματίλντας Μπαρούχ (1883-1943) στον γιο της Φρέντυ έχουν σωθεί, τις οποίες έστειλε από 28 Φεβρουαρίου έως 17 Απριλίου 1943. Η μεγαλύτερη συλλογή είναι της Σάρας Σαλτιέλ, που καλύπτει μια περίοδο περίπου δέκα μηνών. Επιπλέον, είναι μάλλον σίγουρο ότι οι τρεις μητέρες δεν ήταν σε απευθείας επαφή η μία με την άλλη.

5. Εκτός από ένα κενό διάστημα μεταξύ 21 Φεβρουαρίου-18 Μαρτίου 1943 στις επιστολές της Νεάμα Καζές.

Οι επιστολές στους γιους τους αποτελούν το μεγαλύτερο κομμάτι αυτής της συλλογής. Μαζί με αυτές βρέθηκαν και ορισμένες ακόμη, από άλλα μέλη της οικογένειας ή φίλους, σωσμένες μέχρι τις μέρες μας, και έχουν συμπεριληφθεί σε αυτό τον τόμο.

Οι τρεις γυναίκες, από σαράντα έως εξήντα ετών, είχαν γιους ηλικίας είκοσι έως και τριάντα πέντε ετών. Ήταν από οικογένειες της μεσαίας τάξης, αν και ο πόλεμος είχε επηρεάσει πολύ αρνητικά το βιοτικό τους επίπεδο. Η οικογένεια Σαλτιέλ φαίνεται να είναι η πιο ευκατάστατη, αν κρίνει κανείς από τον τρόπο ζωής της και τις εμπορικές αναφορές στα γράμματα. Οι άλλες δύο οικογένειες ανήκαν στην κατώτερη μεσαία τάξη. Δεν φαίνεται να έχουν επαφές με την ηγεσία ή τους προύχοντες της Ισραηλιτικής Κοινότητας, που είχαν αποκτήσει σημαντικούς ρόλους εκείνη την περίοδο. Ό,τι γράφουν είναι αυτό που οι ίδιες είδαν, άκουσαν ή βίωσαν.

Ένα άλλο ιδιαίτερο στοιχείο που μας δίνουν αυτές οι επιστολές είναι μια γυναικεία άποψη και δη αυτή της μάνας. Οι γυναίκες συχνά απουσιάζουν από την ιστορική αφήγηση, και ο ρόλος τους παρουσιάζεται ως δευτερεύων. Συνεπώς, συχνά χάνεται αυτή η πλευρά της διήγησης και ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού δεν αντιπροσωπεύεται στην ιστοριογραφία. Στη συλλογή των επιστολών αυτών, οι γυναίκες έχουν τον κύριο λόγο αφού αυτές είναι οι αφηγήτριες μέσω των οποίων παρουσιάζονται οι δραματικές εξελίξεις της Κατοχής. Όχι μόνο διαβάζουμε τη φωνή τους, αλλά και τα γεγονότα εξιστορούνται με βάση τη δική τους οπτική γωνία. Ο ρόλος τους στην εβραϊκή οικογένεια γίνεται εμφανής, και τονίζονται τα θέματα στα οποία έχουν την κύρια εποπτεία, όπως οικογένεια, φίλιες, σχέσεις με τα παιδιά τους, το καθημερινό νοικοκυριό και η ετοιμασία του φαγητού. Έτσι, στα ήδη πολύτιμα

στοιχεία που μας παρουσιάζουν αυτές οι επιστολές προστίθεται και αυτή η ιδιαίτερη και μοναδική προοπτική.

Η Ελλάδα στα 1942-1943 ήταν χωρισμένη σε τρεις ζώνες κατοχής, μεταξύ των Γερμανών, Ιταλών και Βουλγάρων συμμάχων. Σχετική με την περίπτωση μας είναι η συνοριακή γραμμή μεταξύ των γερμανικών και των ιταλικών ζωνών, με τη Θεσσαλονίκη υπό γερμανική κατοχή και την Αθήνα υπό ιταλική. Καθώς οι Ιταλοί δεν ήθελαν να εφαρμόσουν αντισημιτικά μέτρα, οι περιοχές που ήλεγχαν έγιναν ασφαλές καταφύγιο για τους Εβραίους. Έτσι αρκετές εκατοντάδες εγκαταλείπουν τη Θεσσαλονίκη για τις νότιες περιοχές της χώρας, και ειδικότερα την Αθήνα.⁶ Οι τρεις γιοι είναι μεταξύ αυτών που βρίσκονταν ήδη εκεί ή μετακόμισαν αμέσως μετά τα πρώτα ναζιστικά μέτρα κατά των Εβραίων της Θεσσαλονίκης.

Τα γράμματα στέλνονταν από τη Θεσσαλονίκη, είτε μέσω απλού ταχυδρομείου είτε με διάφορους Έλληνες χριστιανούς που πηγαينوέρχονταν μεταξύ των δυο ζωνών κατοχής και μπορούσαν να κυκλοφορήσουν σχετικά εύκολα. Ο εγκλεισμός των Εβραίων δεν εμπόδιζε τον ταχυδρόμο να προσεγγίζει το γκέτο και να παραδίδει την αλληλογραφία στους παραλήπτες τους. Οι επιστολές έπαιρναν τέσσερις με πέντε μέρες να φτάσουν στον προορισμό τους, και απ' ό,τι φαίνεται δεν έφταναν πάντα όλες. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι στα γράμματα δεν υπάρχουν σημάδια που να υποδηλώνουν κάποια μορφής λογοκρισία. Το περιεχόμενό τους δηλαδή δεν φαίνεται να ελέγχεται, παρόλο που η αλληλογραφία είναι μεταξύ Εβραίων και μάλιστα την περίοδο των διωγμών. Οι τρεις μητέρες αναφέρουν συχνά ότι κάποιες επιστολές, είτε δικές τους είτε των παιδιών τους,

6. Μόλχο και Νεχαμά, *ό.π.*, σ. 116.

δεν έφταναν στον προορισμό τους. Ίσως αυτό να οφείλεται σε λογοκρισία ή ακόμα και στο κακό ταχυδρομικό σύστημα και τις δυσκολίες εξαιτίας του πολέμου. Δεν έχουν σωθεί οι επιστολές των γιων τους ή αντίγραφά τους.

Κάποιες φορές οι μητέρες είχαν τη δυνατότητα να μιλήσουν με τους γιους τους στο τηλέφωνο, αλλά με δυσκολίες στη σύνδεση. Για παράδειγμα, στις 24 Ιανουαρίου 1943, η Σάρα Σαλτιέλ άρχισε να μιλάει με τον γιο της στο τηλέφωνο όταν η γραμμή κόπηκε. Ο Φρέντυ Μπαρούχ μπορούσε να συνομιλήσει με φίλους στη Θεσσαλονίκη μέχρι τουλάχιστον τις αρχές Απριλίου. Οι τρεις μητέρες έπρεπε να πάνε σε έναν φίλο ή συγγενή που είχε τηλεφωνική σύνδεση, συνήθως σε κάποιο γραφείο, και να περιμένουν επί ώρες.⁷

Οι μαρτυρίες από τις τρεις μητέρες έχουν αρκετά κοινά στοιχεία. Τα γράμματα αυτά είναι πολύ φορτισμένα συναισθηματικά. Οι συγγραφείς γράφουν για τα συναισθήματά τους, τους φόβους, τις προσευχές και την αγωνία τους, που σταδιακά εντεινόταν όσο συνειδητοποιούσαν ότι οι τελευταίες μέρες πλησιάζουν. Η αλληλογραφία μεταξύ μητέρας και γιου είναι κάποιες φορές πολύ συγκινητική και αποπνέει έναν ιδιαίτερο ανθρωπισμό. Οι μητέρες δεν μπορούν να κρύψουν την αγάπη τους για τους γιους τους και τους στέλνουν τις τελευταίες συμβουλές.

7. Στις 10 Ιανουαρίου 1943, μια ανακοίνωση του Γερμανού στρατιωτικού διοικητή Θεσσαλονίκης δημοσιευμένη στον τοπικό τύπο καλούσε τον κόσμο να χρησιμοποιεί το τηλέφωνο μόνο για επείγουσες περιπτώσεις και να αποφεύγει τις περιττές συνομιλίες. Σε περίπτωση που ξεπερνούσαν το μηνιαίο όριο, οι ιδιοκτήτες απειλούνταν με διακοπή της τηλεφωνικής σύνδεσης και τιμωρία. *Νέα Ευρώπη*, 10 Ιανουαρίου 1943. Αυτή η διαταγή ίσως αποθάρρυνε κάποιους να χρησιμοποιούν ως μέσο επικοινωνίας το τηλέφωνο.

Ακόμη, τα γράμματα αποδίδουν με λεπτομέρειες πλευρές της καθημερινής ζωής, που ήταν αρκετά δύσκολη εξαιτίας του πολέμου και, αργότερα, των αντισημιτικών περιορισμών. Η καθημερινότητα ήταν μια πρόκληση καθώς οι Εβραίοι ήταν περιορισμένοι στο γκέτο, χωρίς δουλειά ή ιδιαίτερες ασχολίες. Έτσι έπρεπε να στηριχθούν στην οικογένεια, σε φίλους και συγγενείς. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι οι επιστολές αυτές προσφέρουν την πιο πλήρη και λεπτομερή περιγραφή της καθημερινής ζωής στο γκέτο και των συναισθημάτων ακριβώς πριν από τους εκτοπισμούς που έχουν βρεθεί μέχρι τώρα.

Κάθε μία από τις μητέρες είχε τον δικό της κοινωνικό κύκλο, οικογένεια και φίλους, συναδέλφους και γείτονες. Συνεπώς, μέσω των επιστολών, ο αναγνώστης μπορεί να βρει πληροφορίες και για πολλά άλλα πρόσωπα με τα οποία οι κύριοι αφηγητές συνομιλούν. Αν και οι τρεις μητέρες αποτελούν έναν μικρό αριθμό αναλογικά με τον εβραϊκό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης, παρ' όλα αυτά εκπροσωπούν, κατά κάποιο τρόπο, πολλές άλλες οικογένειες της πόλης και μας προσφέρουν ένα παράθυρο για το πώς σκέπτονταν και αντιλαμβάνονταν αυτά τα τραγικά γεγονότα εκείνη την περίοδο.

Οι μητέρες πιθανόν να λογόκριναν τους εαυτούς τους – να μην περιέγραφαν την κατάσταση όπως πραγματικά είχε για να μην αναστατώσουν τα παιδιά τους– παρ' όλα αυτά καταγράφουν ιδιωτικές συζητήσεις, κουτσομπολιά και φήμες. Οι πληροφορίες που περιέχονται στις επιστολές αυτές είναι ανεκτίμητες. Εκτός από την περιγραφή κάποιων μεγάλων γεγονότων της περιόδου, ο αναγνώστης μαθαίνει λεπτομέρειες για τον καιρό και το είδος των ασθενειών μέχρι τις τιμές διαφόρων αγαθών, και το καθημερινό φαγητό. Αυτός ο πλούτος πληροφοριών μας επιτρέπει να επανατοποθε-

τήσουμε τις γνώσεις μας σε ένα νέο πλαίσιο, προσφέροντας ένα υπόβαθρο το οποίο λείπει από άλλες πηγές, όπως τα κρατικά έγγραφα ή τα άρθρα εφημερίδων.⁸

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τα κύρια σημεία που περιέχονται σε αυτές τις επιστολές μέσα από διάφορες κατηγορίες. Η επιλογή έγινε με βάση το περιεχόμενο αλλά και άλλες παρόμοιες εργασίες.⁹ Επιπλέον, θα παρουσιαστεί η ιστορική συγκυρία της κατοχής στη Θεσσαλονίκη, ώστε να σκιαγραφηθεί με σαφήνεια το ιστορικό πλαίσιο. Τέλος, θα τονιστεί η ιδιαιτερότητα αυτών των επιστολών, πώς εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για εκείνη την περίοδο και πώς προσθέτουν σε ό,τι ήδη γνωρίζαμε.

8. Δύο εφημερίδες κυκλοφορούσαν στη Θεσσαλονίκη την περίοδο της γερμανικής κατοχής, η *Νέα Ευρώπη* και η *Απογευματινή*, και οι δύο με συντάκτες συνεργάτες των Γερμανών. Για περισσότερες πληροφορίες για τον δωσιλογικό τύπο της Θεσσαλονίκης, βλ. Στράτος Δορδανάς, «Ο εχθρός με την πένα»: Η δίκη των δημοσιογράφων της *Νέας Ευρώπης* και *Απογευματινής*», στο Γιάννης Κότσιφος (επιμ.), *Εθνική Αντίσταση 1941-1944: Ο παράνομος Τύπος στη Βόρεια Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα της Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 138-149, και Αλεξάνδρα Πατρικίου, «Μια «νέα» ιστορική περίοδος υπό συγκρότηση: Οψεις του δημοσίου λόγου των εφημερίδων *Νέα Ευρώπη* και *Απογευματινή* στην κατοχική Θεσσαλονίκη», στο ίδιο, σ. 150-163.

9. Βλ., για παράδειγμα, Zwi Bacharach (επιμ.), *Last Letters from the Shoah*, Ιερουσαλήμ: Yad Vashem and Devora Publishing, 2004. Για άλλες παρόμοιες επιστολές του Ολοκαυτώματος που δημοσιεύτηκαν πρόσφατα, βλ. Stephanie Trouillard και Khalida Hatchy, «“If I ever come back”: A French schoolgirl’s letters from the Holocaust», Web documentary, *France 24*, <http://webdoc.france24.com/holocaust-france-letters-louise-pikovsky>. Yad Vashem, «“We shall meet again”: Last letters from the Holocaust», Online Exhibition, Yad Vashem 2017, <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/last-letters/1941/index.asp>.